تاریخ انگارۀ شیعی زیارت

بر پایۀ بازسازی

کتاب المزار اشعری

دکتر حامد خانی (فرهنگ مهروش)

عنوان: تاریخ انگارهٔ شیعی زیارت بر پایهٔ بازسازی کتاب المزار اشعری

مؤلف: دکتر حامد خانی (فرهنگ مهروش)

ناشر: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام

طراح جلد: مهدی انوشیروانی

ناظر نسخه‌پردازی و چاپ: رضا دیبا

چاپ و صحافی: چاپ سپیدان

چاپ اول: ۱۴۰۰

قیمت: ۵۸۰/۰۰۰ ریال

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۶-۹۲۰-۲۱۴-۶۰۰-۹۷۸

فروشگاه مرکزی: تهـران: خیابان انقلاب، بین خیابان فخررازی و خیابان دانشگاه، مجتمع پارسا، همکف، واحد ۲و۴
تلفن: [illegible] ـ تلفن مرکز پخش: ۰۹۱۰۶۰۶۷۴۱۱
فروشگاه کتاب صادق: تهـران، بزرگراه شهیـد چمـران، پل مدیریت، ضلع شمالی دانشگاه
صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵ • کد پستی: ۱۴۶۵۹۴۳۶۸۱ • تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲
فروشگاه اینترنتی: www.press.isu.ac.ir • E-mail: pub@isu.ac.ir

سرشناسه: خانی، حامد، ۱۳۵۵-
تاریخ انگاره شیعی زیارت بر پایهٔ بازسازی کتاب المزار اشعری/ حامد خانی (فرهنگ مهروش).
مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری: ۳۱۴ص.
شابک: ۶-۹۲۰-۲۱۴-۶۰۰-۹۷۸
موضوع: زیارت و زائران — آداب و رسوم
موضوع: حسین‌بن علی (ع)، امام سوم، ۴ - ۶۱ق — آرامگاه — زیارت
موضوع: حسین‌بن علی (ع)، امام سوم، ۴ - ۶۱ق — آرامگاه — زیارت — احادیث
موضوع: اشعری، سعدبن عبدالله، - ۳۰۱ق . المزار
موضوع: زیارتگاه‌های اسلامی
شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)
رده‌بندی کنگره: BP ۲۶۲
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۷۶
شماره کتابشناسی ملی: ۷۶۱۰۸۷۱

گفته‌اند زیارت کوششی است برای حضور در مکانی خاص: مکانی که کانون فیض قدسی دین تلقی می‌شود و از دید زائر امکان تجربهٔ حضور شخصیت برجستهٔ دین و تجلی‌اش بر وی آن‌جا بیش‌تر است. گاهی هم زیارت را سفری مذهبی تعریف کرده‌اند که چون با سختی‌های بسیار برای تهذیب نفس یا ریاضت کشیدن همراه است، صورت می‌پذیرد. گاه نیز آن را نوعی «احساس حضور» در یک محضر ماورایی و قدسی شناسانده‌اند: احساسی که ممکن است با رفتن به مکان‌هایی مقدس مثل مقابر بزرگان دین حاصل شود یا حتی بدون آن.

بر پایهٔ این دیدگاه اخیر، البته بارزترین شکل زیارت را در سفرهای زیارتی برای حضور در مقابر و یادمان‌های بزرگان دین و معابدی از این دست می‌توان جست و چنین زیارت‌هایی که مستلزم طی طریق و سفر برای حضور شخص در مکانی ویژه اند، فرد اعلای زیارت به‌شمار می‌روند. با این‌حال، ممکن است گاه فرد شبیه همان رفتارها را به نحو مجازی پی گیرد: بی‌آن‌که به سفری تن دهد یا در مکانی خاص حضور یابد، از راهی دور در کنج خلوت خویش یا در همراهی با جماعت مؤمنان به سمت زیارتگاهی در دوردست رو کند و سلامی و پیامی بفرستد. پس می‌توانیم بگوییم زیارت جابه‌جایی نمادین بدن‌ها در مسیرهای جغرافیایی نمادین است.

از این منظر، برخی اشکال زیارت ــ هم در لحن گفتار هم در آیین‌ها هم در مباحث نظری پیرامونش ــ به گونه‌هایی از دعا شباهت بسیار پیدا می‌کند: با این تفاوت که مخاطب آن همیشه بالاترین خدایی که اهل آن دین می‌پرستند نیست: مقدسان و قدسیانی اند که به‌خاطر تقرب‌شان به آن خدا و رابطهٔ نزدیک با او یا برای تأکید بر جایگاه مهمی که

در دین دارند به آن‌ها توجه می‌شود. هرگاه بر این پایه زیارت را شیوه‌ای برای ارتباط حضوری یا مجازی با قدیسان و مقدسان تلقی کنیم، طیف وسیعی از رفتارهای دینی را در جوامع مختلف بشری دربر خواهد گرفت؛ رفتارهایی که در فرهنگ‌های مختلف بشری، خواه ادیان متکامل خواه ادیان ابتدایی، می‌توان سراغ داد.

نکتهٔ شایان توجه در این‌جا توجه به ماهیت «آیینی» رفتارهای زیارتی است. آیین یا منسک برپایهٔ تعریف دین‌شناسان به رفتارهایی گفته می‌شود که اشخاص نه بر اساس تشخیص فردی خودشان در یک موقعیت زمانی و مکانی خاص، که بر طبق الگویی مشخص و ازپیش‌تعریف‌شده پی می‌گیرند؛ الگویی رفتاری که افراد با اجتهادات خود نمی‌توانند بفهمند چرا باید یکایک جزئیاتش را دقیق به‌جای آورند؛ اما متعبدانه آن‌ها را صورت می‌دهند، کلیت رفتارهای آن و تک‌تک اجزائش را حکیمانه می‌دانند و معتقدند که از گذشته‌های بسیار دور و زمان‌های اساطیری شیوهٔ برخورد بهینه با مسائل مهم همین بوده است؛ به‌جای‌آورندگان یک آیین در تمام آن اجزاء معناهای نمادین می‌جویند و با ایفاء دقیق آن رفتار عملاً از آن‌چه واقعاً هستند برای مدتی فاصله می‌گیرند و مثل هنرپیشگان در یک نقش فرومی‌روند (برای این تعریف از آیین، بنگرید به: Zuesse. 1978: 405).

بخش مهمی از مناسک دینی در فرهنگ ادیان بزرگ جهان ــ دین بودا، یهودیت، مسیحیت، و اسلام ــ آیین‌های زیارتی است. پیروان ادیانی مختلف در چین، هند، سیلان، ژاپن، امریکا، اروپا و دیگر جاهای دنیا به سفر زیارتی می‌روند. به موازات رواج گستردهٔ این رفتار در ادیان مختلف در طول تاریخ، پیروان ادیان مختلف بحث‌های نظری گسترده‌ای نیز در تقویت و تثبیت یا نقد و ردّ اَشکالی از آن پی گرفته‌اند.

زیارت کنشی است که در آن یکایک مکان‌ها، زمان‌ها، رفتارها و گفتگوها نمادین اند. ازهمین‌رو آیین‌های زیارتی تجلی‌گاه سمبولیسم دینی است. به انجام رساندن عمل زیارت و مشارکت‌جویی آیینی در تحقق عینی بخشیدن به این نمادها اغلب از نگاه پیروان یک دین بخصوص موجب تشرف افراد به درجات معنوی خاصی نیز می‌شود. این‌گونه، زیارت

به‌مثابه آیین تشرف (مناسک گذار)[1]، به تحول جایگاه و پایگاه اجتماعی افراد می‌انجامد و تغییری در عینیت جامعه پدید می‌آورد. افزون بر این، سفرها و اجتماعات زیارتی معمولاً پیامدهای فرهنگی، اقتصادی و سیاسی گسترده‌ای نیز دارند. پس مطالعهٔ آن‌ها از جهات مختلف نه‌تنها برای دین‌شناسان، که برای همهٔ عالمان علوم اجتماعی شایان توجه است. به همین سبب در دوران معاصر مطالعات گسترده‌ای دربارهٔ جایگاه آیین‌های زیارتی در ادیان مختلف، ارزش آیینی، معنای نمادین، و کارکردهای اجتماعی‌شان صورت گرفته است.

در فرهنگ اسلامی هم آیین‌های زیارت مهم اند. نگرش غالب مسلمانان به زیارت فرق شایان‌توجهی با درک پیروان دیگر دین‌ها از این پدیده ندارد. مسلمانان هم زیارت را به معنای ارتباط قلبی با بزرگان دینی و و ابراز شیفتگی و ارادت زبانی به ایشان از طریق حضور در مکان‌های مختص یا منتسب به آن‌ها و به‌جای آوردن آیین‌هایی مختلف می‌شناسند. از نگاه مسلمانان نیز ــ مثل پیروان دیگر ادیان ــ ممکن است چنین ارتباطی همراه با شفاعت‌جویی برای دست‌یابی به حاجتی خاص باشد یا نباشد؛ مهم، اصل برقراری چنین ارتباطی است. اشخاصی از بزرگان دین (اقدسان و قدّیسان) که مسلمانان به زیارت‌شان می‌روند، ممکن است زنده یا درگذشته باشند. به حضور در مکان‌های مقدس و متبرک نیز ممکن است به اعتبار وقوع زیارت بزرگان در آن‌ها، «زیارت آن مکان» طلاق شود.

شاید برجسته‌ترین و گسترده‌ترین سفرهای زیارتی در جهان اسلام را بتوان در میان شیعیان سراغ داد؛ سفرهایی که از حیث میزان مشارکت اشخاص در آن‌ها در سطح جهان سلام کم‌نظیر اند و تنها با حج می‌شود قیاس‌شان کرد. در خارج از جهان اسلام نیز، کم‌تر مکانی از اماکن زیارتی را می‌توان در دنیا سراغ گرفت که به‌قدر زیارتگاه‌های شیعی مزدحم و پرتردد باشند. اگر به این سفرهای گستردهٔ فردی و گروهی شیعیان زیارت‌های نمادینی را بیفزاییم که هم‌چون برنامهٔ عبادی روزانه صورت می‌گیرند و از یک سلام ساده به امامان (ع)

---

1. Rites of Passage

بعد از نماز تا توسلات و زیارت‌نامه‌خوانی‌هایی مفصل را شامل می‌شوند، باید محتمل بدانیم شیعیان زائرترین مردم جهان باشند.

می‌توان شواهد بسیاری ارائه کرد که نشان دهد اکثریت مسلمانان غیرشیعی هم در زیارات خویش بسی متأثر از فرهنگ عبادی همین اقلیت بوده‌اند. زیارت چُنان با تشیع پیوند خورده است که حتی سر زدن برخی اشکال آن از دیگر مسلمانان هم گاه از باب تشبه به شیعیان مورد انتقاد قرار گرفته، و از نگاه بنیادگرایان مسلمان مَثَلِ اعلای تأثیر فرهنگی شیعیان بر جهان اسلام تلقی شده است.

شیعیان در چنین فضایی مباحث کلامی گسترده‌ای را در دفاع از مبانی و آداب زیارتی خود سامان داده‌اند. می‌توان دغدغهٔ دفاع متکلمانه از آیین‌های زیارت را در طیف گسترده‌ای از آثار ایشان بازدید: آثاری که گاه مبنای مشروعیت یک رفتار زیارتی شده هم‌چون سلام دادن بر امام یا لعن دشمن وی را تبیین می‌کنند و گاه با بحث دربارهٔ نحوهٔ زندگی بزرگان دین پس از مرگ و جایگاه آن‌ها در جهان هستی تبیین اصول اعتقادی بنیادین تشیع را در صدد اند.

آیین‌گرایی گسترده در فرهنگ شیعی سبب شده است از دوران‌هایی پس دور، زیارت شکلی کاملاً آیینی به خود گیرد و از همین رو، جزئی‌ترین رفتارهای آن هم از پیش تعریف شوند. بازتاب گستردهٔ این آیین‌گرایی در کتب عبادی سبب شده است که بی‌اغراق دست‌کم نیمی از حجم هر اثر بزرگ و جامع دربارهٔ رفتارهای عبادی شیعیان زیارات باشد. به همین سبب طیف گسترده‌ای از آثار مستقل نیز در فرهنگ شیعی پدید آمده‌اند که به‌تفصیل آداب زیارت را برای مخاطبانی با علائق و سلائق و جایگاه‌های اجتماعی و نیازها و انگیزه‌های متنوع شرح می‌دهند. این آثار معمولاً با نام کلی «کتب مزار» شناسانده می‌شوند. می‌توان در آن‌ها بحث از مشروعیت اصل زیارت یا رفتارهای زیارتی مختلف، تبیین آیین‌های زیارتی و مبانی و خاستگاه هر یک، و کوشش برای تفکیک شیوه‌های اصیل از رفتارهای بدعت‌آلود زیارتی را مشاهده کرد.